

ТЕРМІНОЛОГІЯ ПРИРОДНИЧИХ ЗНАНЬ

УДК 811.161.2'367.625.43'373.46

Оксана Андрусишин

Львівський національний університет імені Івана Франка

ДІСПРИКМЕТНИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ НАУКОВО-ТЕХНІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

© Андрусишин О., 2011

У статті розглянуто функціонування дієприкметників в українській науково-технічній термінології та простежено динаміку їх використання в фізичній лексикографії другої половини ХХ століття.

Ключові слова: українська мова, науково-технічна термінологія, термінний словник, активний дієприкметник, прикметник.

In the article is reviewed the functioning of participles in Ukrainian scientific and technical terminology, and observed the dynamics of their using in the physical lexicography of the second part of the twentieth century.

Keywords: Ukrainian language, scientific and technical terminology, terminological dictionary, active participle, adjective.

Найменування спеціальних понять науки й техніки є цілеспрямованим і творчим процесом, що передбачає використання різних мовних засобів, вибору оптимальних способів номінації. Хоча в термінології переважають іменні частини мови, проте функційний статус дієслів та їх форм у науковому стилі ніхто не ставить під сумнів. Дослідженню специфіки вживання дієприкметників у термінології присвячено праці Івана Борисюка [1], Галини Наконечної [5], Володимира Пілецького [6].

Мета статті – простежити динаміку використання дієприкметників в українській науково-технічній термінології другої половини ХХ століття. Джерельною базою для дослідження стали словники фізичних термінів, зокрема «Російсько-український фізичний словник», укладачами якого є В. Гейченко, О. Жмудський, П. Кузьменко, Є. Майборода [7] та «Українсько-англійсько-німецько-російський словник фізичної лексики» В. Козирського та В. Шендеровського [3].

Використання активних дієприкметників теперішнього часу – одне з питань, яке упродовж тривалого часу намагаються розв'язати науковці. Не викликає дискусій функціонування активних дієприкметників доконаного виду (на *-л(ий)*) і пасивних (на *-н(ий)* і *-т(ий)*), оскільки вони вживаються без обмежень – нарівні із прикметниками. Найбільше дискусій пов'язано з формами активних дієприкметників теперішнього часу із суфіксами *-уч(ий)*, *-ач(ий)*, що сприймаються як штучні утворення, а тому нерідко викликають категоричні заперечення. Український мовознавець Галина Гнатюк, праці якої присвячені дієприкметникові в українській мові, ставить під сумнів вживання активних дієприкметників: «У тих складних термінах, де означенням може бути і прикметник, і дієприкметник без семантичної відмінності, використання прикметника більш умотивоване. Прикметник має більш абстраговане значення, ніж спільнокореневий дієприкметник, а це відповідає постійній ознаці предмета, наприклад, *гальмівний – гальмуючий*» [2, с. 148]. Окремі фахівці вважають, що невелика кількість активних дієприкметників теперішнього часу в українській термінології може функціонувати тоді, коли такі терміни найповніше передають поняття процесу, наприклад: *йонізуюче випромінювання* [5, с. 58]. Більшість мовознавців переконані, що активні дієприкметники

не мають права на існування, зокрема Олена Курило стверджувала, що «українська мова не знає активних дієприкметників на *-чий*, *-(в)ший*, ані пасивних на *-мий* у тому творенні та в тій функції, як їх уживає сучасна українська літературна мова» [4, с. 18]. Автор одного з найновіших підручників української мови Іван Юшук так визначив статус активних дієприкметників: «Утворені від перехідних дієслів активні дієприкметники недоконаного виду на зразок «поважаюча себе людина», «виконуючий пісню артист» не відповідають нормам сучасної української мови; слід казати: *людина, яка поважає себе; артист, який виконує пісню*» [9, с. 398].

Отже, з погляду відповідності законам мови, не можна визнати як нормативні в українській термінології слова, що мають форму активних дієприкметників теперішнього часу на *-уч(ий)*, *-ач(ий)*. Практично кожна така лексема є калькою відповідного російського терміна. Таке калькування активно впроваджувалося, починаючи з 30-х рр. ХХ ст., зокрема у «Фізичному термінологічному бюлетені» [8], але тепер «цієї хибної практики слід уникати, замінюючи не властиві українській мові форми віддієслівними прикметниками, подекуди іменниками або дієприкметниками, притаманними нашій мові» [1, с. 193], а також підрядними означальними реченнями, дієприслівниками, способовими формами дієслова [9, с. 400].

У термінних словниках середини ХХ ст. зафіксовано багато активних дієприкметників, особливо теперішнього часу. Чимало дієприкметників на *-уч(ий)*, *-ач(ий)* є у «Російсько-українському фізичному словникові» В. Гейченка, О. Жмудського, П. Кузьменка, Є. Майбороди (1959 р.): *виючий, домінуючий, задовольняючий, збурюючий, звукозаписуючий, зволожуючий, згасаючий, карбодоутворюючий, мигаючий, нагнітаючий, незамерзаючий, обтікаючий, підсилюючий, посилюючий, прискорюючий, рідиннотекучий, розв'язуючий, тягнучий, фільтруючий*. В «Українсько-англійсько-німецько-російському словникові фізичної лексики» В. Козирського і В. Шендеровського зафіксовано поодинокі приклади активних дієприкметників теперішнього часу (*галужачий, їдучий, містячий, киплячий*).

Використання активних дієприкметників зумовлене суттєвими впливами на українські терміносистеми російської мови в 30–80-х рр. ХХ ст. У «Російсько-українському фізичному словникові» поряд із прикметниками подано активні дієприкметники, що штучно створювало проблему синонімії, наприклад: *зміцнюючий, зміцнювальний; очищаючий, очисний; підтримуючий, підтримувальний; результиуючий, вислідний; центруючий, центрувальний*. Лише на початкових етапах творення термінології синонімія цілком виправдана, адже подаючи синонімічні ряди, автори словників сподівались, що в процесі наукового дискурсу буде вибрано найвдаліший термін. Подання активних дієприкметників як синонімів до термінів було намаганням штучно розширити синонімічні ряди. Цілком логічно, що цю тенденцію прагне подолати словник В. Козирського і В. Шендеровського, відкидаючи активні дієприкметники і залишивши лише терміни-прикметники.

Таблиця 1.

Російсько-український фізичний словник	Українсько-англійсько-німецько-російський словник фізичної лексики
<i>визначаючий, означаючий, визначальний</i>	<i>визначальний</i>
<i>гальмуючий, гальмівний</i>	<i>гальмівний</i>
<i>збагачуючий, збагачувальний</i>	<i>збагачувальний</i>
<i>збираючий, збірний</i>	<i>збірний</i>
<i>збільшуючий, збільшувальний</i>	<i>збільшувальний</i>
<i>зміцнюючий, зміцнювальний</i>	<i>зміцнювальний</i>
<i>змочуючий, змочувальний</i>	<i>змочувальний</i>
<i>зрівноважуючий, зрівноважувальний</i>	<i>зрівноважувальний</i>
<i>нормуючий, нормувальний</i>	<i>нормувальний</i>
<i>очищаючий, очисний</i>	<i>очисний</i>
<i>переміщуючий, перемішувальний</i>	<i>перемішувальний</i>
<i>подвоюючий, подвоювальний</i>	<i>подвоювальний</i>
<i>покриваючий, покривний</i>	<i>покривний</i>
<i>понижуючий, знижуючий, розв'язуючий, розв'язувальний, вирішальний</i>	<i>розв'язувальний, вирішальний</i>

Російсько-український фізичний словник	Українсько-англійсько-німецько-російський словник фізичної лексики
<i>розгортаючий, розгортальний</i>	<i>розгортальний</i>
<i>самописний, самозаписуючий</i>	<i>самописний</i>
<i>стискуючий, стискальний</i>	<i>стискальний</i>
<i>утворюючий, твірний</i>	<i>твірний</i>
<i>ущільнюючий, згущууючий, ущільнювальний, згущувальний</i>	<i>ущільнювальний, згущувальний</i>
<i>формууючий, формувальний</i>	<i>формувальний</i>
<i>цементуючий, цементувальний</i>	<i>цементувальний</i>

Простежується також тенденція, що коли навіть у словнику В. Козирського та В. Шендеровського залишено синонімічні ряди, то подано в них по два прикметники.

Таблиця 2.

Російсько-український фізичний словник	Українсько-англійсько-німецько-російський словник фізичної лексики
<i>виробляючий, твірний</i>	<i>виробний, твірний</i>
<i>відсічний, відтинаючий</i>	<i>відсічний, відтинчий</i>
<i>екстрагуючий, екстрагувальний</i>	<i>екстрагувальний, екстрагівний</i>
<i>екстраполюючий, екстраполювальний</i>	<i>екстраполівний, екстраполювальний</i>
<i>згладжуючий, згладжувальний</i>	<i>згладний, згладжувальний</i>
<i>керуючий, керувальний</i>	<i>керівний, керувальний</i>
<i>обігріваючий, ogrівальний</i>	<i>o(бі)грівальний, o(бі)грівний</i>
<i>опалесцюючий, опалесцентний</i>	<i>опалесцівний, опалесцентний</i>
<i>опромінюючий, опромінювальний</i>	<i>опромінювальний, опромінний</i>
<i>орієнтуючий, орієнтувальний</i>	<i>орієнтівний, орієнтувальний</i>
<i>передаючий, передавальний</i>	<i>передавальний, пересильний</i>
<i>перемикаючий, перемикальний</i>	<i>перемикальний, перемикний</i>
<i>підігріваючий, підігрівальний</i>	<i>підігрівний, підігрівальний</i>
<i>підтримуючий, підтримувальний</i>	<i>підтримувальний, підтримний</i>
<i>поглиблюючий, поглиблювальний</i>	<i>поглиблювальний, поглибний</i>
<i>пропускаючий, пропускний</i>	<i>пропускальний, пропускний</i>
<i>результуючий, вислідний</i>	<i>вислідний, підсумковий</i>
<i>розсіюючий, розсіювальний</i>	<i>розсівний, розсіювальний</i>
<i>сорбуючий, сорбувальний</i>	<i>сорбівний, сорбувальний</i>
<i>сполучний, з'єднуючий</i>	<i>сполучний, з'єднавчий, злучний</i>
<i>супровідний, супроводжуючий</i>	<i>супровідний, супутний</i>
<i>фокууючий, фокусувальний</i>	<i>фокусівний, фокусувальний</i>
<i>фотореєструючий, фотореєструвальний</i>	<i>фотореєстрівний, фотореєструвальний</i>
<i>центруючий, центрувальний</i>	<i>центрувальний, центрівний</i>
<i>швидкорізальний, швидкоріжучий</i>	<i>швидкорізальний, хуткорізальний</i>

Наприкінці ХХ ст. відбувається нормування та кодифікація термінів. В українській науково-технічній термінології помітна тенденція до уникнення активних дієприкметників теперішнього часу та заміна їх прикметниками з різними суфіксами, наприклад:

- термінами із суфіксом **-увальн-:** *абсорбуючий – абсорбувальний; активуючий – активувальний; відфільтровуючий – відфільтровувальний; коректуючий – коректувальний; намагнічуючий – магнетувальний, облицьовуючий – облицювальний; розмагнічуючий – знемагнетувальний, сколюючий – сколювальний; флюктууючий – флюктувальний (синонім флюктивний); хронууючий – хронувальний;*
- термінами із суфіксом **-альн-:** *випереджуючий – випереджальний; набрякаючий – набрякальний; обертаючий – обертальний; штовхаючий – штовхальний;*

• термінами із суфіксом **-івн-**: *інтерферууючий* – *інтерферівний*; *комутуючий* – *комутівний*; *оклюдуючий* – *оклюдівний*; *стробуючий* – *стробівний*; *табулювальний* – *табулівний*; *фосфоресціюючий*, *фосфорууючий* – *фосфоресцівний*;

• термінами із суфіксом **-н-**: *відхиляючий* – *відхильний*; *нагріваючий* – *нагрівний*; *незникаючий* – *незникний*; *несучий* – *несний*; *обмежуючий* – *обмежний*; *перекриваючий* – *перекривний*; *текучий* – *течний*; *тяжіючий* – *тяжійний*.

Є також дієприкметники, які замінено прикметниками з іншими коренями, наприклад: *близькодіючий* – *близькосяжний*, *короткосяжний*; *далекодіючий* – *далекочинний*, *далекосаяжний*; *діючий* – *чинний*; *змазуючий* – *змащувальний*, *мастильний*; *зумовлюючий*, *обумовлюючий* – *спричиняльний*; *оточуючий* – *довкільний*; *слідкуючий* – *стежний*; *тепловидільний*, *тепловиділяючий* – *тепловидатний*.

Отже, для української науково-технічної термінології кінця ХХ ст. притаманна тенденція до заміни активних дієприкметників теперішнього часу, які функціювали в словниках середини ХХ ст., термінами-прикметниками. Чужомовних впливів зазнала термінологія «Російсько-українського фізичного словника», натомість «Українсько-англійсько-німецько-російський словник фізичної лексики» В. Козирського і В. Шендеровського послідовно уникає активних дієприкметників теперішнього часу.

1. Борисюк І. Українське термінознавче сьогодення / Іван Борисюк // *Проблеми утвердження і функціонування державної мови в Україні. Матер. міжнар. наук. конф. 28–29 листопада 1996 р.* / [упоряд. В. Житник]. – К. : КМ Academia, 1998. – С. 193–195. 2. Гнатюк Г. М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові [монографія] / Г. М. Гнатюк. – К. : Наук. думка, 1982. – 248 с. 3. Українсько-англійсько-німецько-російський словник фізичної лексики / [В. Козирський, В. Шендеровський]. – К. : Рада, 1996. – 936 с. 4. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / Олена Курило. – К. : Вид-во С. Павличко «Основи», 2004. – 304 с. 5. Наконечна Г. Українська науково-технічна термінологія: історія і сьогодення / Галина Наконечна. – Л. : Кальварія, 1999. – 110 с. 6. Пілецький В. Деякі лінгвістичні проблеми українського термінознавства / Володимир Пілецький // *Український правопис і наукова термінологія: проблеми норми та сучасність* [Матер. засідань Мовознавчої комісії і Комісії всесвітньої літератури НТШ у Львові 1996–1997 рр.] / [відпов. ред. О. Купчинський]. – Л. : Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 1997. – С. 115–118. 7. Російсько-український фізичний словник / [уклад. В. В. Гейченко, О. З. Жмудський, П. П. Кузьменко, Є. Д. Майборода]. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 211 с. 8. Фізичний термінологічний бюлетень / [відпов. ред. П. Мусяця]. – К. : Вид-во УАН, 1935. – 82 с. 9. Юцук І. П. Українська мова [підручник] / І. П. Юцук. – К. : Либідь, 2004. – 640 с.